

1920-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ BAŞ VERMİŞ ÜSYANLARIN TƏŞKİLATI ƏSASLARI

Ənvər Fəttah oğlu Məmmədov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

mammadovanvar1969@mail.ru

Açar sözlər: *Azərbaycan SSR, antisovet təşkilatlar, siyasi mühacirət, üsyan, Xüsusi şöbə, Musavat partiyası*

Məqalədə bolşevik cəza aparatının mütəmadi zərbələri altında mücadilə aparmış gizli siyasi təşkilatların 1920-ci illərdə Azərbaycan SSR-də getmiş müqavimət hərəkətində iştirakı problemi araşdırılmışdır. Onlardan “Musavat”, “İttihadi-İslam”, “Xalqçı”, musavatçı gənclər təşkilatı “Gənc Azər”, “Azərbaycan milli-müdafiəyi islam partiyası”, “Əzrayıl firqəsi”, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində fəaliyyət göstərmiş “Xalq Azadələri Firqəsi”, “Əlicanbəyovlar təşkilatı”, “möhkəm əl” mənasını verən “Ürvətül-vüska” kimi təşkilatların Azərbaycanda antisovet üsyanların hazırlanmasındakı rolu məsələsi geniş şəkildə tədqiq olunub.

İlkin mənbələrə görə Türkiyə, Fransa və Polşada məskunlaşmış siyasi mühacirət nümayəndələrimizin Azərbaycanda antisovet qiyamların hazırlanmasında xüsusi rolu olduğu qənaətinə gəlinir. Məqalədə bu ölkələrdə Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəal iştirakı ilə yaradılan müxtəlif təşkilatların fəaliyyəti də araşdırılır.

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ АНТИСОВЕТСКИХ ВЫСТУПЛЕНИЙ ПРОИСХОДИВШИХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1920-е гг.

А.Ф.Мамедов

Ключевые слова: *Азербайджанская ССР, антисоветские организации, политическая эмиграция, восстание, Особый отдел, партия Мусават*

В статье исследуется проблема участия подпольных политических организаций в движении сопротивления в Азербайджанской ССР 1920-х гг. Эти организации действовали в условиях непрекращающихся репрессий большевистского карательного аппарата. В статье рассматривается роль таких организаций, как «Мусават»,

«Иттихади-ислам», «Халкчи», молодежная организация «Мусават» «Гяндж Азер», «Исламская партия национальной обороны Азербайджана», «Фракция Азраил», действующая в северо-западном регионе Азербайджана «Партия народного освобождения», организация Алиджанбекова, «Урватул-Вуска», что означает «сильная рука», в подготовке антисоветских восстаний в Азербайджане.

По данным первоисточников, был сделан вывод, что представители нашей политической эмиграции, обосновавшиеся в Турции, Франции, а также Польше, сыграли особую роль в подготовке антисоветских восстаний в Азербайджане. В статье также рассматривается деятельность различных организаций, созданных в этих странах при активном участии азербайджанской политической эмиграции.

ORGANIZATIONAL BASIS OF THE ANTI-SOVIET PERFORMANCES IN THE AZERBAIJAN SSR IN THE 1920s

A.F.Mammadov

Key words: *Azerbaijan SSR, anti-Soviet organizations, political emigration, uprising, Special department, Musavat party*

The article examines the problem of the participation of secret political organizations in the resistance movement in Azerbaijan SSR of 1920s, which fought under the constant blows of the Bolshevik punitive apparatus. The role of such organizations as Party's "Musavat", "Ittihad-Islam", "Khalgchi", the youth organization "Musavat" "Ganj Azer", "Islamic National Defense Party of Azerbaijan", "Party of Azrael", operating in the northwest region of Azerbaijan "People's Liberation Party", "Alijanbekov's organization", "Urvatul-Vuska", which means "strong hand", in the preparation of anti-Soviet uprisings in Azerbaijan is also has been considered.

According to primary sources, it was concluded that representatives of our political emigration, who settled in Turkey, France, and Poland, had a special role in the preparation of anti-Soviet uprisings in Azerbaijan. The article also examines the activities of various organizations established in these countries with the active participation of the Azerbaijani political emigration.

XX əsrin iyirminci illərində Azərbaycan SSR-də istər istiqlal məfkurəsi uğrunda mübarizə, istər təşəkkül tapmaqda olan totalitarizmə müqavimət, istərsə də yeni quruluşun bölgələrdə eybəcərliklərinin doğurduğu çıxışlar gah güclənsə, gah səngisə də, ara verməmişdi. Belə bir vəziyyətdəxaricdə

məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmış Azərbaycan siyasi mühacirətinin müxtəlif siyasi təşkilatları meydana gəlmişdi. Respublika ərzisindəki gizli siyasi təşkilatlar isə sovet cəza aparatının mütəmadi zərbələri altında mücadilə aparmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

Bu təşkilatlardan ən əhəmiyyətli, şübhəsiz, “Musavat” partiyası hesab olunur. Aprel çevrilişindən sonra bir qrup “Musavat” fəali bolşeviklərin vədlərinin səmimiyyətinə aldanaraq, leqal surətdə fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün sovet platformunu qəbul etdiklərini bəyan etmişdilər (sol musavatçılar). Lakin onların bütün partiyaya bu platformanı qəbul etdirmək cəhdi uğursuzluğa düşər oldu [5, s.148].

1920-1923-cü illərdə gizli “Musavatın” Azərbaycanın demək olar bütün qəzalarında özəkləri qurulmuşdu. “Musavat” Azərbaycan siyasi mühacirəti, habelə gürcü menşevikləri ilə əlaqə yaratmışdı [2, s.49]. Lakin 1923-cü ilin yayında kütləvi həbslər partiyanın qeyri-leqal təşkilatına güclü zərbə oldu. Həbs olunmuş partiya Mərkəzi Komitəsinin bir qrup üzvü 1923-cü ilin avqustun 11-də partiyanın buraxılması və sovet platformasını dəstəkləməsi haqqında bəyanatı imzaladı. Bəyanatı imzalayan şəxslər tezliklə azadlığa buraxıldı. Azadlığa çıxar cıxmaz, onların əksəriyyəti yenidən qeyri-leqal mübarizəyə başladılar. 1923-cü ilin payızında “Musavatın” gizli mətbəəsinin təsadüfən Fövqəladə Komitə tərəfindən aşkar olunması onların təkrar həbsi və həbs düşərgələrinə sürgünü ilə nəticələndi [6, s.24-26].

Bu həbslər “Musavatın” gizli fəaliyyətinə son qoymasa da, mənfi təsir göstərdi. Məhz 1923-cü ildən sonra Azərbaycanda antisovet təşkilatların fəallığı xeyli zəiflədi. Həmin illərdə “İttihadi-İslam”, “Xalqçı”, musavatçı gənclər təşkilatı “Gənc Azər”, “Azərbaycan milli-müdafiəyi islam partiyası”, “Əzrayıl fırqəsi” və s. gizli qruplar da fəaliyyət göstərməkdə idi.

Aprel çevrilişindən sonra bəzi partiyalar özlərini buraxaraq, sovet platformasına keçdiklərini bəyan etmişdi. Onların arasında daha tanınmışı hələ sovetləşmədən öncə bolşevik yönümlü olması ilə seçilən “İttihad” partiyası idi [2, s.8; 4, s.57 - 58]. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı “İttihadın” rejiminin gerçək üzünü görməsinə, bolşeviklərin Şərqi Qərb imperializminin əsarətindən qurtarılması, Azərbaycanın müstəqilliyi, Türkiyənin imdadına yürümə və s. haqqında vədlərinin deklarativ səciyyə daşdığına fərqi varmasına imkan yaratdı. İllüziyalardan qurtulmuş “İttihad” artıq 1920-ci ilin iyulunda üç müstəqil qrup halında (“Vətən və ya ölüm”, “Mərkəzi İttihad”, “Quranın əmin-amanlığı”) rejimə savaş açdı. Ümumiyyətlə, bu partiya 1920-1921-ci illərdə bolşevik üsul-idarəsi ilə mübarizənin ön cərgələrində idi.

Azərbaycanın bir sıra bölgəsində 1920-ci ilin payızında gizli strukturlarını yaratmış “İttihad” sovet hakimiyyətinə qarşı qəsd və silahlı çıxışların hazırlanmasında iştirak etmişdi. İttihadçılar həmçinin Dağıstan, İran və Türkiyə ilə əlaqə qurmuş, müxtəlif dövlət idarələrinə və xalq

komissarlıqlarına öz tərəfdarlarını yerləşdirməyə müvəffəq olmuş, ümumi silahlı üsyana hazırlıq məqsədilə silah-sursat əldə etmişdi. Fəqət “İttihadın” üsyan planları 1920-ci ilin sonlarında XI Ordunun Xüsusi Şöbəsi tərəfindən açıldı. 1921-ci ilin yanvarında həmin bu şöbə üzərinə məhkəmə funksiyalarını götürərək, 155 nəfər ittihadçı haqqında hökm çıxardı; məhbuslardan Qarabəyov başda olmaqla 4 nəfər Moskvaya göndərilmiş, qalan fəalların bir qismi müxtəlif həbs düşərgələrinə (Xolmoqor, Ryazan, Nijni Novqorod) sürgün edilmiş, digər qismi isə dilindən iltizam alınaraq, sərbəst buraxılmışdı [2, s.18-21]. İttihadçılar aldıkları zərbəyə baxmayaraq, mübarizələrini sonrakı illərdə də davam etdirmişdilər. Ümumiyyətlə, bu partiya və dini təmayüllü digər təşkilatlar 1920-1923-cü illərdə daha fəal olub, müxtəlif antisovet çıxışlarda iştirak edirdilər [4, s.61-62]. 1923-cü ildə repressiyalara məruz qalan və itki verən “İttihad” tədricən “Musavatla” fəaliyyətini birləşdirdi.

Azərbaycanın bölgələrində də bu təşkilatlarla gizli əlaqələrdə olan təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Onlardan ilk növbədə Nuxanın nüfuzlu bəylərindən olan Əlicanbəyovlar tərəfindən əsas qoyulmuş eyni adlı təşkilatı qeyd etmək lazımdır. Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən hazırlanmış arayışda qeyd olunur ki, Əlicanbəyovlar təşkilatı Nuxa-Zaqatala qəzasında baş vermiş üsyanın hazırlanmasında yaxından iştirak etməklə bölgənin bütün bandit qruplaşmaları, eləcə də Musavatın Bakı təşkilatı ilə yaxın əlaqələrdə olmuş, gürcü menşevikləri ilə əlaqə qurmağa çalışmışdı [1, v.30].

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində fəaliyyət göstərmiş “Xalq Azadələri Firqəsi” və onun Göynük kəndində yerləşən özəyinin də 1920-ci illərdə baş vermiş antisovet çıxışların hazırlanmasında xüsusi rolu olmuşdu. Bu gizli təşkilatın üsyan mərkəzi Baş Göynükdə yerləşmiş özəyinin fəaliyyəti beş nəfərlik rəhbər qrup tərəfindən həyata keçirilirdi ki, Molla Mustafa Şeyxzadə və Əsədulla Sadıxov onun ən fəallarından idilər. Gizli təşkilatın üzvü olan Əsədulla Sadıxov həm də Göynük kooperativində mühasib işləyirdi. Mustafa Əlicanbəyov təcridxanada verdiyi ifadəsində Əsədulla Sadıxovun Kazım Qarabəkir paşa və M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi bu təşkilatla 1924-cü ildə Tükiyədə olarkən əlaqəyə girdiyini bildirmişdi” [14, v. 880; 3, s. 120].

1930-cu il Nuxa-Zaqatala üsyanının hazırlanmasında fəal rol oynamış təşkilat “məhkəm əl” mənasını verən “Ürvətül-vüska” dini-siyasi təşkilatı 1929-cu ildə Dağıstanda yaranmış, Azərbaycanın şimal rayonlarına da öz təsirini yaymış, hətta kommunistləri belə öz sıralarına cəlb edə bilmişdi [1, v.30-31]. Bu cəmiyyətin Zaqatala şöbəsinin tərkibində iki partiya üzvü, bir partiya üzvlüyünə namizəd, altı nəfər keçmiş partiya üzvü, on komsomolçu var idi [1, v.35].

Azərbaycan SSR-də bolşevik hakimiyyətinə qarşı baş vermiş müqavimət hərəkatında siyasi mühacirətimizin də xüsusi rolu olmuşdur. Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələri Topçubaşov, Xasməmmədov,

Rəfiyev, Rizvanov və Şeyxülislamovun yaxından iştirakı ilə 1921-ci ilin iyunun 10-da Parisdə Qafqaz Dövlətlərinin İttifaqı yaranır. Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı respublikalarının birliyi olan bu ittifaqın başlıca məqsədi Sovet İttifaqına qarşı fəal mübarizə aparmaqla Qafqazda müstəqil respublikaların qurulmasına nail olmaq elan olunmuşdu [9, v.3].

Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın xaricdəki siyasi xadimlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə 1921-ci ilin sentyabrın 4-də keçirilmiş müşavirədə: 1) Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın siyasi xadimlərindən ibarət daimi orqan yaratmaq; 2) Daimi orqana hər ölkədən iki nümayəndə daxil etmək; 3) Bu xüsusi orqana erməni siyasi qrupunun nümayəndələrinin də cəlb edilməsinə cəhd göstərmək; 5) Yerlərdə ümumi vəziyyət və əhalinin əhval-ruhiyyəsi barədə bir-birilərini məlumatlandırmaq qərara alınmışdı.

Müşavirədə belə bir orqanın yaradılması barədə Parisi və hər üç respublikanın müvafiq orqanlarını, eləcə də Türkiyə və Avropada ictimai fikri məlumatlandırmaq məqsədi ilə M.Rüstəmbəyov, Ə.Tsalikov və D.Şaraşidzedən ibarət qrupun da yaradılması qərara alınmışdı [8, v.16–16 arxa].

Siyasi mühacirətimizin Türkiyədə qərar tutmuş nümayəndələri arasında təşkilatlanma və qarşılıqlı əlaqə işinin aparılması məqsədi ilə xüsusi komissiyalar fəaliyyət göstərirdi. Təkcə İstanbulda olan Azərbaycan siyasi mühacirətinin sədr, 5 nəfər üzvdən ibarət komissiyanın aylıq məsrəfi 3235 lirə olmaqla bu məbləğin 1500 lirəsi Vətəndə təbliğati iş aparmaq, 600 lirə isə kəşfiyyat məqsədləri üçün ayrılmışdı [10, v.1].

1924-cü ilin avqust-sentyabr aylarında Qərbi Gürcüstanın bir sıra bölgələrini, Şərqi Gürcüstanın isə ayrı-ayrı kəndlərini bürümüş güclü antisovet üsyanın yatırılmasından sonra Qafqaz mühacirətinin birləşməsi prosesi başlayır. Beləki, həmin vaxta kimi ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərən Qafqaz mühacirətinin nümayəndələri başa düşürlər ki, sovet işğalına qarşı mübarizədə qüvvələri birləşdirmədən əhəmiyyətli nəticəyə nail olmaq mümkün deyil. Bu barədə Qafqaz mühacirətinin nümayəndələrindən biri yazırdı ki, cəmi 41 min kvadrat kilometr ərazisi, protestantlıq, katoliklik və kalvinizm kimi üç dinə etiqad edən fransızlar, almanlar və italyanlardan ibarət əhalisi olan İsveçrədə bu xalqlar öz aralarında razılığa gəlib dünyaya nümunə olacaq demokratik dövlət yarada biliblərsə, biz Qafqaz xalqları niyə bunu edə bilməməliyik [12, s.121]. Mühacirətin fəaliyyət göstərdiyi dövlətlərdə də başa düşürdülər ki, Qafqaz xalqlarının ümumi çıxışını təşkil etmədən bolşeviklərə qarşı effektiv mübarizə aparmaq çətinidir. Məhz həmin vaxtdan etibarən Qafqaz xalqlarının konfederasiyası ideyası gündəmə gəlir.

1924-cü ilin payızında Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin hərtərəfli dəstəyi ilə Qafqaz siyasi mühacirətinin nümayəndələrinin əksər hissəsinin cəmləşdiyi Parisdə Birləşmiş Qafqaz Konfederativ Komitəsi təşkil olunur. Komitənin idarə

heyətinə Qafqaz respublikalarının hərəsindən 3 nəfər – Xosrov bəy Sultanov, Əbdüləli Əmircan, Ə.Şeyxülislamov (Azərbaycan), A.Asatiani, D.Vaçnadze, M.Sereteli (Gürcüstan), A.Kantemir, V.Q.Dcabaqi, A.Halitov (Dađlı respublikası) daxil olurlar. Komitənin rəhbər orqanı Sultanov, Vaçnadze və Dcabaqinin daxil olduđu rəyasət heyəti idi. Təbliđati və kəşfiyyat işlərinin aparılması məqsədilə İstanbulda bu komitənin özəyi təşkil olunurdu.

Komitənin qəbul etdiyi sənəddə “Qafqaz xalqlarının qələbə anı onların Rusiyaya qarşı və bütün dünya qarşısında vahid konfederativ dövlət kimi birgə çıxış edəcəkləri anda baş verəcəkdir. Yalnız bu halda onlar Avropa ölkələrinin dəstəyi ilə təmin olunacaqlar” deyilirdi.

1925-ci ilin martında Qafqaz respublikaları ilə gizli əlaqənin yaradılması məqsədilə Sultanov İrana, Kantemir Qarsa, Vaçnadze Artvin-Ərdahan rayonuna göndərilir. Dcabaqi isə Komitənin orqanının nəşr olunması məqsədilə İstanbulda qalır [13, s.151-156].

Bununla yanaşı təbliđati işin və kəşfiyyat əməliyyatlarının aparılması məqsədilə Qafqaza yaxın ərazidə operativ mərkəzin yaradılması qərara alınır. Bu məqsədlə 1925-ci ilin oktyabrında Türkiyədəki polyak nümayəndəsi Roman Knollun təşəbbüsü ilə İstanbulda Birləşmiş Qafqaz Konfederasiyası Komitəsinin yaradılması qərara alınır [11, s.7].

Mühacirətdə olan bütün Qafqaz mühacirətinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədi ilə 1926-cı ilin iyulun 15-də İstanbulda birləşmiş Qafqaz mərkəzi təşkilatı olan Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi təşkil olunur. Bu təşkilata M.Ə Rəsulzadə, M.Vəkilov (Azərbaycan), N.Ramişvili, N.Moqalaşvili (Gürcüstan), Səid bəy Şamil (İmam Şamilin nəvəsi), A.Kantemir (Dađlı respublikası) daxil oldular. Komitəyə Rəsulzadə, Ramişvili və Səid bəy Şamil həmsədr seçilir. Komitə Türkiyə, İstanbuldakı Polşa səfirliyi və Parisdəki Qafqaz nümayəndələri, eləcə də Qafqazdakı üsyançı qüvvələrlə gizli əlaqə saxlamalı idi [11, s. 8].

Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsinin nizamnaməsində göstərilirdi ki, Komitənin başlıca məqsədi Qafqaz xalqlarını konfederativ əsasda birləşdirmək və Qafqaz respublikalarının müstəqilliyinin bərpa edilməsi məqsədilə mübarizəyə hazırlamaq və təşkilatlanması üçün praktiki aksiyaların aparılması təşkil edir [13, s. 162-164].

Azərbaycanda 1930-cu il üsyanlarının hazırlanmasında rolu olmuş təşkilatlardan bəhs edərkən 1926-cı ildə Parisdə M.Ə.Rəsulzadənin də yaxından iştirakı ilə yaradılmış beynəlxalq təşkilat olan “Prometey” hərəkatının da adını qeyd etmək lazımdır. Beləki, 20-ci illərin ortalarından Sovet İttifaqının Qafqaz mühacirətinin toplaşdığı Türkiyəyə artan təzyiqləri nəticəsində Parisə köçmək məcburiyyətində qalmış Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi burada 1926-cı ilin noyabrında ilk nömrəsi çıxmaqla komitənin orqanı olan “Prometey” jurnalını buraxmağa başlayır və keçmiş Rusiya imperiyasının ayrı-ayrı xalqlarının,

Azərbaycan, Gürcüstan, Kareliya, Komi, Krım, Kuban, Povoljye, Şimali Qafqaz, Türküstan, Ukrayna, Uralın mühacirətdə olan nümayəndələrinin birləşdiyi bu hərəkət həm də Prometey hərəkəti kimi də adlanmağa başlayır. Bu təşkilatın başlıca vəzifəsi:

1) Öz xalqlarında siyasi şüuru oyatmaq və onları öz talelərini həll etməyə hazırlamaq;

2) Avropa və dünya ictimaiyyətinə Sovetlər Birliyində yaşayan qeyri-rus xalqların problemlərini çatdırmaq;

3) Bolşevik diktaturasını ifşa etmək;

4) İlk vaxtlarda müxtəlif xalqlarla birgə mübarizə aparmaq söylərini birləşdirmək idi [7, s. 200].

1927-ci ilin yayından etibarən Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsi “Qafqazın Müstəqilliyi Komitəsinin bülleteni”ni nəşr etməyə başlamışdılar ki, artıq bu bülleten yalnız Qafqaz məsələləri ilə məşğul olurdu. Bülletenin tirajının bir hissəsi Qafqazda yayılması üçün nəzərdə tutulmuşdu [11, s.18-19].

1927-ci ilin fevralın 26-da Parisdə M.Ə.Rəsulzadə, X.B.Xasməmmədov və A.Əmircanovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan Milli Mərkəzi təşkil olunur. 1930-cu ilin fevralın 6-dan 12-ə kimi Varşavada Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlı respublikalarının milli mərkəzlərinin iclası keçirilir. Burada Qafqazın Müstəqilliyi Təşkilatının mərkəzi qərargahının Varşavada yerləşməsi, kəşfiyyat işlərinin aparılması məqsədilə İstanbulda bu komitənin xüsusi seksiyasının yaradılması qərara alınır [13, s.211].

Tədqiqata yekun vuraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi ilə Azərbaycan SSR-in ərazisində yaranmış gizli antisovet təşkilatlar, Azərbaycanın paytaxtı ilə yanaşı bir çox rayonlarına da öz təsirini yaymış, hətta kommunistləri belə öz sıralarına cəlb edə bilmişdilər. Müəyyən olunmuşdur ki, bu hərəkətin ideoloji əsasının hazırlanmasında həmin illərdə qeyri-leqal vəziyyətdə fəaliyyət göstərən “İttihadi-İslam”, “Xalqçı”, musavatçı gənclər təşkilatı “Gənc Azər”, “Azərbaycan milli-müdafiəyi islam partiyası”, “Əzrayıl fırqəsi” və s. kimi gizli qrupların xüsusi rolu olmuşdur. Tədqiqat nəticəsində eyni zamanda Fransa, Polşa və İngiltərə kimi iri Avropa dövlətlərinin ərazisində Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəalları tərəfindən yaradılmış təşkilatların da respublikamında getmiş milli-müqavimət hərəkətinin hazırlanmasındakı xüsusi roluna dair maraqlı faktlar üzə çıxarılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 88, iş 69
2. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azər nəşr, 1993, 331 s.
3. Əsədov Q. Şəki və onun təbabət tarixi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2016, 328 s.
4. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, 308 s.
5. Məmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
6. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı: Azər nəşr, 1995, 56 s.
7. Yaqublun. "Prometey" jurnalında azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2009, №4, s. 198-203
8. Государственный Архив Российской Федерации(ГАРФ), ф. 6144, оп. 1, д. 1
9. ГАРФ, ф. 6144, оп. 1, д. 2
10. ГАРФ, ф. 6144, оп. 1, д. 5
11. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сборник документов. Сост., пред., пер., прим. Г.Г.Мамулия. М.: изд-тво «Социально-политическая Мысль», 2012, 240 с.
12. Кавтарадзе В. На путях к конфедерации Кавказа. Варшава, 1933. 133 с.
13. Мамулия Г.Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921-1945). Тбилиси, изд-тво Меридиани, 2012, 603 с.
14. Российский Государственный Военный Архив(РГВА), ф. 25873, оп. 1, д. 1206